

عماد کاتب اصفهانی و آثار او

○ احمد فروغ بخش

ابوعبدالله محمدبن صفی‌الدین محمد بن حامد مشهور به عماد کاتب اصفهانی صاحب کتاب **خریده‌القصر و جریده‌العصر** و برخوردار از نسبی قریبی است. ظاهراً اجداد عماد جزء قبایلی بوده‌اند که پس از فتوحات مسلمانان به سرزمین ایران وارد شده و در اصفهان سکنی گزیده‌اند. به همین دلیل گاه در منابع از او به «عمادالقریشی الاصبهانی الکاتب» یاد شده است.

ابن فوطی، نخستین کسی است که در **مجمع‌الاداب فی معجم‌اللقاب** به اصل و نسب وی پرداخته است. عماد در جمادی الثانی سال ۵۱۹ هـ. ق. در اصفهان دیده به جهان گشود. مقدمات علوم اسلامی را در زادگاه خود و کاشان فراگرفت و تحصیلات خود را در نظامیه بغداد، تکمیل نمود. در ذی‌القعده سال ۱۵۴۲ از بغداد به موصل رفت و در حضور **جمال‌الدین**، وزیر موصل - به گفت‌وگو با فقیهان درباره مسایل فقهی و سرودن قصیده‌ای در وصف وزیر پرداخت. در سال ۵۵۲ هـ. ق. **عون‌الدین بن هبیره**، وزیر مقتفی (۵۲۰-۵۵۵ هـ. ق.) خلیفه عباسی - که از مقام علمی عماد آگاهی یافته بود، او را به نیابت از خود به شهر واسط فرستاد. عماد در این باره می‌نویسد: «از مدرسه به کار دیوانم آورد از اشتغال به دانش مرا بازداشت و به خیال خود با کاری که به من داد مرا از بیکاری نجات بخشید.»

عماد تا سال ۵۶۰ هـ. ق. حکومت واسط را برعهده داشت و پس از مرگ وزیر همچون دیگر نایبان و اطرافیان وی، به دستور **المستجد** (۵۵۵-۵۶۶ هـ. ق.) - خلیفه عباسی - به زندان افتاد. عماد از زندان، قصیده‌ای برای **عضدالدین بن رئیس الروسا** - خوانسالار خلیفه عباسی - فرستاد و بالاخره و با پایداری او از زندان آزاد گردید. پس از مدتی بیکاری در سال ۵۶۲ هـ. ق. به دمشق رفت و به تدریس در مدرسه‌ای که به تازگی توسط **ملک عادل بن نورالدین** - حاکم دمشق - ساخته شده بود و پس از مدتی به عماد واگذار شده و به مدرسه عمادیه شهرت یافت، پرداخت. با مرگ **ملک عادل** در ۵۶۹ هـ. ق. و امارت برادرش، **ملک صالح** که کودکی ده ساله بود، بدخواهان و مخالفان عماد که مسلط بر ملک صالح بودند، سبب شدند تا عماد از دربار دور شده و به شهر موصل رود. چون **صلاح‌الدین ایوبی** (۵۶۴-۵۸۹ هـ. ق.) از مصر عزم شام کرد عماد از موصل خارج شد و به سال ۵۷۰ هـ. ق. در شهر **حمص** صلاح‌الدین را ملاقات و ریاست دارالانتشاء خود را به او واگذار نمود. کار عماد، نگاشتن نامه‌های سلطان به فارسی و عربی بود. در سال ۵۸۹ هـ. ق. با مرگ **صلاح‌الدین**، عماد نیز از منصب خود کناره‌گیری کرد و بقیه عمر را

صرف تألیف و تصنیف نمود. در اول رمضان سال ۵۹۷ هـ. ق. از جهان رخت بریست و در مقابر صوفیه دمشق مدفون شد.^۱

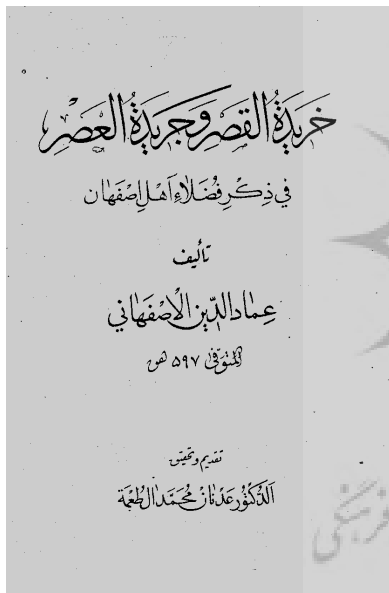
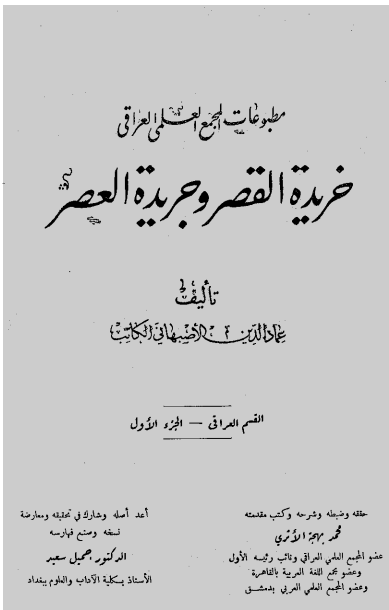
عمادالدین کاتب، علاوه بر آنکه شاعری خوش قریحه بود، در تاریخ نویسی نیز دست توانا و سبک خاصی داشت. استفاده از الفاظ و ترکیب‌های ادبی غامض سبب شده بود تا خوانندگان آثارش به زحمت افتند و مطالب تاریخی، گاه در زیر عبارات و الفاظ مشکل، پوشیده بماند. با این حال حضور او در دستگاه حکومتی به عنوان شاهدی موق و مرتبط با افراد سرشناس، نوشته‌های او را معتبر می‌کند و اما معرفی و بررسی مهم‌ترین آثار عماد:

۱. کتاب **نصرة الفتره و عصره العتره** اثر مهم عماد کاتب در مورد تاریخ سلجوقیان است. اصل این کتاب، رساله گونه‌ای بوده به زبان فارسی و با قلم **انوشیروان بن خالد بن محمد کاشانی**، وزیر معروف **سلطان محمود** (۵۱۱-۵۲۲ هـ. ق.) و **سلطان مسعود** (۵۲۷-۵۴۸ هـ. ق.) از سلاجقه عراق و نیز **المسترشد بالله** (۵۱۲-۵۲۹ هـ. ق.) خلیفه عباسی.

این رساله **نفثة المصدور فی فتور زمان الصدور و صدور زمان الفتور** نامیده می‌شد که هم از نظر تاریخی و هم از جهت ادبی مورد توجه بوده است. ظاهراً کاتبان و مترسلان آن عهد از آن مایه می‌گرفتند. عماد این کتاب را به عربی ترجمه نمود و بر آن مقدمه و تکمله و اضافاتی که مشتمل بر وقایع چهل و هفت سال پس از مرگ انوشیروان یعنی تا سال ۵۷۹ هـ. ق. می‌شد، افزود.^۲

عماد در نگارش، تابع سبک خاصی بود. مشکلات نثر وی سبب شد تا همشهری او **فتح بن علی بنداری** از بزرگان فقها و ادبای قرن هفتم که به آثار عماد، عنایت خاصی داشت، کتاب **نصرة الفتره و عصره الفطره** او را در سال ۶۲۳ هـ. ق. با زبانی ساده خلاصه کرده و آن را **زبدة النصره و نخبة العصره**، نام نهاده و به حاکم دمشق - **ملک عیسی** هدیه کند.

بنداری دلیل تحریر دوباره کتاب را چنین بیان می‌کند: «من هنگامی که از برگزیدن کتاب **برق شامی** اثر پیشوای نیک بخت **عمادالدین محمدبن محمد بن حامد اصفهانی** نویسنده معروف که خدایش بیمارزد، فراغت یافتم کتاب دیگرش را که **نصرة الفتره و عصره الفطره** نام یافته در مطالعه گرفتم. این کتاب در تاریخ وزیران سلجوقی است. در توجه به آن دریافتم که مؤلف در تحریر کتاب سبک معروف خود را در پیش گرفته و در میدان فصاحت و بیان، لجام قلمش را رها ساخته است. قرینه‌سازی و لغات مترادف پرده بر محور کار و مقصود نویسنده، افکنده تا آنجا که

کتاب نصره الفتره و عصره العتره، اثر مهم عماد کاتب در مورد تاریخ سلجوقیان است. اصل این کتاب، رساله گونه‌ای بوده به زبان فارسی به قلم انوشیروان بن خالد بن محمد کاشانی، وزیر معروف سلطان محمود (۵۱۸-۵۲۲ ه. ق.) و سلطان مسعود (۵۲۷-۵۴۸ ه. ق.) از سلاجقه عراق و نیز المسترشد بالله (۵۱۲-۵۲۹ ه. ق.) خلیفه عباسی

«عمادالدین که خدایش بیامزد، گفت: من دوست داشتم که این کتاب را با شرح حادثه هرسال و بیان هر مقصود و مرامی به پایان برسانم ولی به علت دور بودنم از محیط و شناسایی حوادث این ایام و اقامت در شام به بیان خلاصه‌ای از آنچه دانستم بسنده کردم و از شرح تفصیل حوادث دم در کشیدم.»^۱

کتاب **زبدة النصره و نخبة العصر**، نخستین بار توسط مستشرق معروف هوتسما، در سال ۱۸۸۹ میلادی به چاپ رسید. ترجمه عربی به فارسی این کتاب با عنوان تاریخ سلسله سلجوقی در سال ۱۳۵۶ شمسی توسط آقای **محمدحسین جلیلی** انجام گرفت.

۲. کتاب **برق الشامی** اثر دیگر عماد در زمینه تاریخ است که توسط بنداری اصفهانی خلاصه و بازنویسی شده است. بنداری پس از تلخیص، نام آن را **سنا البرق الشامی**^۲ نهاد. کتاب برق الشامی از جمله منابع مورد استفاده **ابن اثیر در الکامل** می‌باشد.^۳ به گفته **یاقوت**، عماد سرگذشت خود را در این کتاب آورده و شرح مسافرتش به عراق و شام را نقل کرده است. از جمله مندرجات کتاب برق الشامی، اخباری از **عادل نورالدین**، سلطان صلاح‌الدین ایوبی، فتوحات شام و نواحی اطراف آن و اعمال عماد در دوران خدمت می‌باشد. ظاهراً کتاب مذکور، در هفت مجلد تألیف شده بود. جزء پنجم کتاب که حوادث سال‌های ۵۷۸-۵۸۰ ه. ق. را شامل می‌شود در کتابخانه اکسفورد و لیدن موجود می‌باشد.^۴

۳. کتاب **الفتح القسی فی الفتح القدسی** اثر دیگر عماد در زمینه تاریخ است. در این کتاب، چگونگی جنگ‌های صلیبی در عهد صلاح‌الدین ایوبی و نیز چگونگی فتح بیت‌المقدس به دست صلاح‌الدین آمده است. این کتاب در دو مجلد تألیف شده و به دفعات در اروپا و مصر به چاپ رسیده است.^۵

۴. **زبدة التواریخ: بروکلان در اثرش - تاریخ ادبیات عرب** - این کتاب را به صدرالدین ابی الحسن علی بن سیدشهیبدابن الفوارس ناصر بن علی کاتب خلیفه ناصرالدین الله (۵۷۵-۶۲۲ ه. ق.) نسبت داده است. ظاهراً صدرالدین این کتاب را از روی اثر عماد یعنی نصره الفتره و عصره الفطره اقتباس کرده و وقایعی را که عماد به سال ۵۹۰ ه. ق. به پایان رسانیده تا سال ۶۲۰ ه. ق. ادامه داده است. نسخه‌ای از این کتاب به شماره ۵۵۰ در کتابخانه بریتانیا موجود می‌باشد.^۶

۵. **عُتبی الزمان فی عُتبی الحدثان: ردی** از این کتاب به دست نیامده تنها یاقوت و ابن خلکان در کتب خویش از آن یاد کرده‌اند و ظاهراً کتاب در مورد حوادث پس از وفات سلطان صلاح‌الدین تا

چهره مقصود تاریخ، در غبار کثرت سجع و قافیهِ فرو رفته است. وجود این وضع، چه بسا موجب شود که پرده برخی گوش‌ها به شنیدن نوادر کتاب بلند نشود. پس من از آن کتاب مفصل این مختصر را برگزیدم به طوری که تمام مطالب کتاب را در برداشته باشد پس بهترین قرینه‌سازی و صنایع بدیعی و درخشنده‌ترین و روشن‌ترین الفاظ کتاب را نیز محفوظ بدارد...»^۷

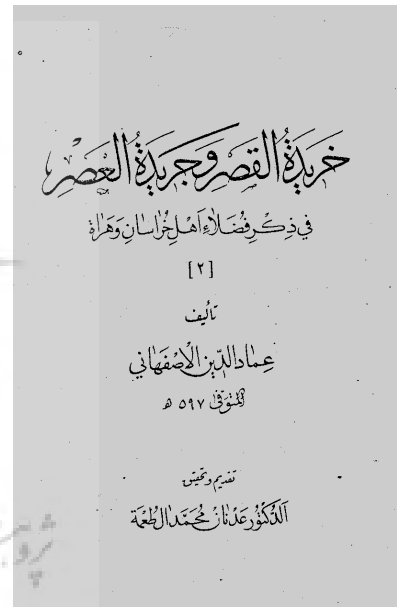
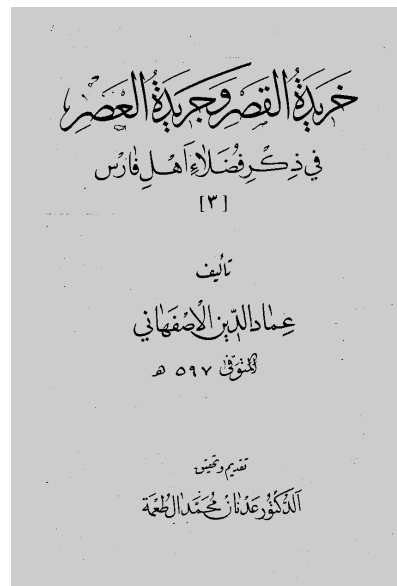
گرچه بنداری کتاب را تاریخ وزیران سلجوقی معرفی می‌کند اما این کتاب، در بردارنده وقایع مهم سیاسی و اوضاع اجتماعی دوره سلجوقی، به خصوص سلاجقه عراق - از آغاز این سلسله تا زمان فوت **سلطان ارسلان بن طغرل بن محمد بن ملکشاہ** نیز هست و به بیان وقایع سیاسی سلاجقه عراق، روابط سلاطین سلجوقی با خلفای عباسی پرداخته و اشارات کوتاهی به اوضاع سیاسی خلافت عباسی دارد. البته اهمیت کتاب بیشتر در ارتباط با وزارت در عهد سلاجقه عراق و چگونگی ساختار اداری سلاجقه می‌باشد. به گفته مترجم فارسی کتاب، عناوین بعضی از مقامات اداری دوره سلجوقی منحصرأ در این کتاب آمده است. مانند «وکیل در» یا «میربار».

ترتیب دیوان استیفاء، دیوان طغرا، رسائل، انشاء، اشراف و عرض، نیز از مطالب با اهمیت کتاب است.^۸ در باب ویژگی‌های شخص «وکیل در»، چنین آمده است:

«وکیل در از حاجب بالاتر است. باید مردی زبان آور و خوش گفتار باشد. در تنگناهای سخن، شرنگ غصه را چون شربت گوارا بنوشد. اگر مقتضی باشد و نیازی در بین آید دلیل بیاورد و از لجاج دوری کند و سهل گیر باشد. به خوی سلطان آگاه باشد و اوقات خشم و خشنودی و خوشحالی و اندوه وی را بشناسد اگر او را درهم و مغموم دید با نرمی توسط حکایت و گفتار نیکو به نشاطش در بیاورد تا آنجا که از قیافه وی پذیرفتن درخواست خود را احساس کند. در غیر اینصورت باید خودداری کند زیرا سلطان اخلاقی بر یک طریق نیست و ناچار دلتنگی و ملال دارد.»^۹

آنچه اهمیت این کتاب را نسبت به منابع مشابه دوچندان می‌کند، ارتباط نویسندگان دوگانه کتاب با دستگاه اداری و حکومتی زمان مورد بحث است. بانوجه به مسؤولیت‌های **انوشیروان بن خالد کاشانی** و عماد کاتب در دستگاه سلاجقه، مطالب عنوان شده در کتب ایشان، قابل اعتماد و موثق به نظر می‌رسد.

عماد کاتب، وقایع را تا سال ۵۷۵ ه. ق. دنبال کرده است. دوری از عراق و سفر به شام، مانع از ادامه کار شد. بنداری در آخرین برگ کتاب چنین آورده است:

عناوین بعضی مقامات اداری دوره سلجوقی، منحصرأ در کتاب زبدة النصره و نخبه العصره آمده است.
مانند «وکیل در» یا «امیر بار».
ترتیب دیوان استیفاء، دیوان طغرا، رسائل، انشاء، اشرف و عرض نیز از مطالب با اهمیت کتاب است

سال ۵۹۲ هـ. ق. می‌باشد.^{۱۳}
۶. **نَحْلَةُ الرحلة و حَلِيَّة العطله:** این کتاب در بردارنده وقایع پس از وفات سلطان، اختلاف بین فرزندان سلطان و امرا و عمال حکومتی است. یاقوت به این کتاب، اشاره کرده است.^{۱۴}
۷. **خطفة البارق و عطفة الشارق:** احتمالاً آخرین اثر عماد بوده و حوادث سال‌های ۵۹۳ تا ۵۹۷ هـ. ق. (سال فوت عماد) را شامل می‌شود. بخش‌های مهمی از این کتاب در اثر ابوشامه به نام کتاب **الروضتین** آمده است.^{۱۵}
چنان که گفتیم عماد کاتب، علاوه بر تاریخ، در ترجمه و شعر و ادبیات نیز دست توانایی داشته است. کتاب **کیمیای سعادت** اثر **ابوحامد غزالی** به وسیله عماد به عربی ترجمه گردید.^{۱۶}
اثر بزرگ عماد در زمینه ادبیات، کتاب **عظیم خریدة القصر و جريدة العصر** در ده مجلد است. این کتاب، تذکره شعرا و بزرگان عربی گوی جهان اسلام - از ایران تا مغرب - در قرن ششم هجری است. خریدة القصر، سال‌ها منبع موثقی برای تذکره‌نویسان سرزمین‌های اسلامی بوده است. کتاب، شرح حال شعرا و نویسندگان است اما بسیاری از بزرگان که عماد از آنها یاد می‌کند منصب حکومتی و گاه وزارت خلفا و سلاطین قرن ششم را داشته‌اند بنابراین در خلال بیان احوال آنها، به اطلاعات سودمندی از اوضاع سیاسی و اجتماعی زمان مورد بحث می‌توان دست یافت.
جلد نخست کتاب، به ذکر بزرگان و شعرای سرزمین عراق اختصاص یافته است. مؤلف پس از حمد خداوند، دلایل آغاز کتاب با بحث درباره سرزمین عراق و اهمیت این سرزمین را بیان می‌دارد. سپس به شرح حال خلفای عباسی از زمان حیات مؤلف می‌پردازد و نخست از خلیفه مستضی (۵۶۶-۵۷۵ هـ. ق.) آغاز می‌کند. پس از ذکر خلاصه‌ای از احوال و اوضاع زمان خلافت وی، نمونه‌هایی از اشعار وی را می‌آورد.
سپس خلفای پیش از وی را به ترتیب برمی‌شمارد و از هر کدام، ذکری به میان می‌آورد. ذکر نسب خلیفه، مدت خلافت، سال وفات و ابیاتی از سروده‌های آنان، آورده شده است. این ترتیب تا خلافت **مستظهر** (۴۸۷-۵۱۲ هـ. ق.) ادامه می‌یابد.^{۱۷}
بخش دیگر مجله، «باب فی ذکر محاسن الوزراء اکتاب الدولة لعباسیه...» شروع می‌گردد. در این «باب» به شرح حال وزرای عباسی پرداخته شده و اطلاعات بسیار مفیدی از اوضاع سیاسی و حکومتی خلافت عباسی را در برگرفته است.^{۱۸}
عنوان نخست از بخش پایانی «باب فی محاسن الشعرا» است که شعرای سرزمین عراق را

معرفی کرده است.^{۱۹}
مجلد نخست خریدة القصر و جريدة القصر توسط «مجمع العلمیه عراق»، از روی نسخه خطی، موجود در کتابخانه پاریس، به سال ۱۳۷۵ قمری (۱۹۵۵ میلادی) در بغداد به چاپ رسیده است. بخش دیگر کتاب خریدة القصر که درباره شعرای ایرانی عرب گوی همچون **ثعالبی**، **باخزری**، **خطیری** و... است با تصحیح و تحقیق دکتر **عدنان محمد آل طعمه** به وسیله دفتر نشر میراث مکتوب، در ۳ جلد و در تهران به چاپ رسیده است.

پی نوشت‌ها:

۱. عمادالدین الاصبهانی الکاتب: خریدة القصر و جريدة العصر، القسم العراقي، الجزء الاول، تحقیق و مقدمه: محمد بهجة الأثری، بغداد، مطبعة المجمع العلمي العراقي، ۱۹۵۵، مقدمه مصحح.
۲. همان و نیز بنداری اصفهانی، تاریخ سلسله سلجوقی زبدة النصره و نخبه العصر، ترجمه محمدحسین جلیلی، [تهران] انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۶، مقدمه مترجم، ص ۱۷.
۳. بنداری اصفهانی، پیشین، مقدمه مترجم، صص ۱۲ و ۱۱.
۴. همان، ص ۳.
۵. همان، مقدمه مترجم، ص ۲۰.
۶. همان، متن کتاب، صص ۱۰۷ و ۱۰۶.
۷. همان، ص ۳۶۵.
۸. کمال‌الدین ابی‌الفضل عبدالرزاق ابن احمد معروف به ابن الفوطی: مجمع الاداب فی معجم الالقب، جلد ۳، تحقیق محمدالکاظم، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۴، ص ۵۲۰.
۹. عزالدین علی بن الاثیر: کامل، تاریخ بزرگ اسلام و ایران، جلد ۲۳، ترجمه عباس خلیلی، تهران، انتشارات علمی، بی‌تا، ص ۲۸۵.
۱۰. عمادالدین الاصبهانی الکاتب، پیشین، مقدمه مصحح، ص ۷۷.
۱۱. همان و نیز: خریدة القصر و جريدة العصر فی ذکر فضلاء اهل اصفهان، جلد ۱، تحقیق عدنان محمد آل طعمه، تهران، دفتر نشر میراث مکتوب، ۱۳۷۷، مقدمه مصحح، ص ۲۸.
۱۲. عمادالدین الاصبهانی الکاتب، همان، چاپ بغداد، مقدمه مصحح، ص ۷۷.
۱۳. همان، ص ۷۹.
۱۴. همان جا.
۱۵. همان جا.
۱۶. همان، ص ۷۱.
۱۷. همان، صص ۷۷-۳.
۱۸. همان، صص ۲۰۱-۷۷.
۱۹. همان، صص ۳۶۶-۲۰۱.